

УДК 271.2(477-25) “1408/1448”

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ПРОЦЕСІВ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ, РУСЬКОМУ ТА ЖЕМАЙТІЙСЬКОМУ (1408–1448)

Андрій ЦЕБЕНКО

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історичного краєзнавства
прот. Михайло ЦЕБЕНКО
Дрогобицько-Самбірська єпархія УПЦ КП,
Мужилівська Свято-Михайлівська парафія

Проаналізовано релігійну ситуацію на українських землях в першій половині XV ст. Досліджено державно-церковні відносини, відображено правовий статус, визначено етапи розвитку Православної Церкви. Вказані причини розділення Київської митрополії в 1448 р.

Ключові слова: Київська митрополія, Велике князівство Литовське, привілей, релігійна політика.

Від часу проголошення державности України почали об’єктивніше висвітлювати релігійні процеси в Україні. Історія Православної Церкви є невід’ємною частиною історії України в цілому. Вона дотична до соціальних, економічних, політичних, культурних та етнопонаціональних сфер суспільного життя. Національне і релігійне відродження кінця XX – початку XXI ст. виявило низку проблем (національна релігія і національна Церква українців, розділення в українському православ’ї, протистояння між греко-католиками і православними), що актуалізувало необхідність дослідження витоків сучасної релігійної ситуації в Україні.

Складовою частиною означеної проблеми є вивчення місця, ролі та правового статусу Православної Церкви на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (далі – Велике князівство Литовське) першої половини XVI ст. Державну політику стосовно православного населення досліджував Василь Біднов¹. Історію Православної Церкви на українських землях автор подав паралельно з аналізом збірника законів “*Volumina Legum*”. Окремі аспекти досліджуваної проблематики відображенні в працях Петра Музиченка, Олени Русиної, Василя Ульяновського та ін.²

¹ *Біднов В.* Православная Церковь в Польше и Литве (по *Volumina Legum*) / В. А. Беднов. – Киев, 2005. – 431 с.

² *Музиченко П.* Вплив церкви і церковного права на розвиток правової культури на українських землях у XIV–XVI ст. / П. Музиченко // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. Том 1. – Одеса, 2002. – С. 80–90; *Русина О.* Україна між татарами і Литвою / О. Русина. – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1988. – 320 с.; *Ульяновський В.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн.: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / В. Ульяновський. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI ст. – Київ: Либідь, 1994. – 254 с.

Мета статті – аналіз державно-правових процесів, які вплинули на розвиток Православної Церкви у Великому князівстві Литовському і як наслідок – на трансформацію суспільства в досліджуваний період.

Початок XV ст. відзначений входженням Української Православної Церкви³ (на той час як Київська Митрополія) у новий етап свого існування. Більшість українських земель інкорпоровали Корона Польська і Велике князівство Литовське. Доба спільної литовсько-польсько-української історії внесла певні корективи не лише в державно-династичні конструкції на цьому геополітичному просторі, але й в церковні відносини⁴. Київські митрополити на той час перебували в Москві, що заторкувало литовські політичні амбіції й породжувало відкрите невдоволення в церковному середовищі. Затяжна боротьба за осідок Київського митрополита, тобто за контроль над Церквою, набула посилення після смерті митрополита Кипріяна (1376–1406, з перервами)⁵.

Великий князь Литовський, Руський і Жемайтійський Вітовт (1392–1430) та вище духовництво Литовської держави бажали бачити на митрополичому престолі архієпископа Полоцького Феодосія. Однак константинопольський патріарх Матфей (1397–1410) висвятив у 1408 р. на митрополита грека Фотія (1408–1431), який через півроку після прибуття до Києва виїхав до Москви. Там він здобув прихильність Великого князя Московського Василя I (1389–1425) та можливості матеріально допомагати східним патріархатам, які потерпали від османського завоювання. Київський митрополичий престіл, де-факто, залишився без духовного очільника. Пасху 1410 р. кияни святкували без Предстоятеля Церкви. Константинополь, підтримуючи перебування Київських митрополитів у Москві, в черговий раз пожертвував інтересами українських та білоруських єпархій. На той час Православна Церква в межах Великого князівства Литовського нараховувала вісім єпархій: митрополита Київська, далі Володимирська, Луцька, Полоцька, Смоленська, Турово-Пінська, Холмська та від 1415 р. – Чернігівська (80% на етнічних українських землях).

Основну частину населення Великого князівства Литовського за релігійною приналежністю складали православні. Відповідно до цього формувалася й релігійна політика Вітовта. Зокрема, він виношував плани мати окремого митрополита в Києві. Звичайно, що його плани та амбіції мали політичне підґрунтя і були спрямовані на отримання підтримки православного населення держави. У політичній площині в Литовській державі набув потуги рух за повну

³ Щоб дотриматися юридичного історизму в термінології вживатимемо визначення “Київська митрополія”, розуміючи Українська Православна Церква. Деякі візантійські джерела на означення “Київська митрополія” паралельно вживали “Руська митрополія”. Русь на означення України вживалася і в литовсько-руських літописах. Навіть не називаючи себе українцями, православне населення цих земель точно і чітко виділяло себе від сусідів, як окремий народ.

⁴ Паславський І. Галицька митрополія / І Паславський. – Львів: “Стрім”, 2007. – С. 41.

⁵ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська Митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк – Львів, 2000. – С. 6.

самостійність внутрішньої та зовнішньої політики. Відображенням тих процесів стала нова польсько-литовська унія, укладена 2 жовтня 1413 р. у м. Городло (сьогодні – Грубешівський повіт Польської Республіки). В державницькому ключі вона була перемогою литовської знаті, проте загострила національні та релігійні суперечності у Литовській державі.

За Великим князівством Литовським визнавалося право на автономію і зберігалася інституція великокнязівської влади. Литовське боярство у станово-правовому статусі зрівняно з польськими магнатами та шляхтою. Одночасно у спеціальних статтях наголошувалося: “згідно із звичаєм Польського королівства, який здавна утримується, займати вищі урядові посади та бути допущеними до великокнязівської ради й користуватися вольностями, привілеями та милостинями мають тільки ті пани та бояри Литовської землі, яким надані герби і клейноди панів Корони Польської, і які сповідують католицьку віру і підкоряються Римській Церкві, а не схизматики (православні – *авт.*) чи невірні (литовці-язичники – *авт.*)”⁶. Православних у цьому державному акті прирівняли до литовців-язичників.

Дискримінація православних, яка проводилася на українських землях у Короні Польській ще від Казимира Великого (1333–1370), набула юридичного обґрунтування та поширювалася на українські території у складі Великого князівства Литовського. Назва унійного акту “З’єднання земель Великого князівства Литовського з Польським разом з поступкою з боку королівства литовській, за винятком руських, знаті року Божого 1400” показує, що власне всі привілеї, якими користувалась польська шляхта, надавались лише литовським боярам-католикам⁷. Юридичними актами Городельської унії Православній Церкві відводилася другорядна роль у державі.

Городельський акт став провісником наступальної релігійної нетерпимости польської католицької державної влади до православних. Цим актом у сферу взаємовідносин між державою та її громадянами впроваджувався могутній засіб пропаганди католицької віри, що впродовж подальшої історії українського Православ’я під польсько-литовською владою давав згубні наслідки. Вищі стани ставали католиками задля тих прав і привілеїв, які надавались лише шляхті католицької віри. А з переменою віри часто наставала й переміна в національній приналежності.

Боротьба за Київську митрополію та загроза її цілісності існували й після Городельської унії. Литовські князі сприяли просуванню католицизму в межі Великого князівства, оскільки вбачали в поширенні православної віри загрозу культурного поглинання литовців. Вони також побоювались релігійного впливу Московського князівства через митрополита, який перебував у Москві.

⁶ Incorporatio Terrarum M. D. Lit. Regno Poloniae, cum concessione armorum Lithvanis de regno Poloniae, cum alijs certis libertatibus nobilitatis lithvaniae, rurhenis exercitis, concessis de anno domini 1400 / Volumina Legum. Przedruk zbioru praw. – Petersburg, 1859. – Т. 1. – С. 31.

⁷ Ibid. – С. 29–32.

Власне політичні розрахунки змусили Вітовта думати про окремого митрополита для Православної Церкви в його державі. Прагнучи радикально змінити ситуацію, великий князь неодноразово звертався до патріярха константинопольського висвятити окремого митрополита для Києва⁸. Відповіді не отримав. Тоді він скликав 15 листопада 1415 р. церковний собор в Новгородку-Литовським (Білорусь)⁹. У ньому взяли участь ієрархи Київської та колишньої Галицької митрополій: архієпископ Полоцький Феодосій, єпископи: Володимирський Герасим, Луцький Діонісій, Перемишльський Геласій, Смоленський Севастіян, Туровський Євфимій, Холмський Харитон, Чернігівський Ісаакій¹⁰ Були також присутні представники монастирів, духівництва, православні князі і бояри, навіть сам Вітовт. Духівництво і миряни, в особі князів та бояр, мали право рекомендувати кандидата на митрополита, обирали ж – єпископи¹¹.

У Соборному посланні звинувачувався Константинопольський патріярхат у симонії та надто великій залежності від світської влади. Зокрема зазначалося, що “святий вселенський патріярх і божественний священний собор Константинограда митрополита за правилами поставити не можуть, лише кого цар звелить; і так купується і продається дар Святого Духа”¹².

Делегати обрали митрополитом Київським і Литовським Григорія (Цамблака, 1415–1420), болгарина за національністю, племінника колишнього митрополита Кипріяна. Своє право обрати митрополита на Помісному соборі делегати обґрунтували покликанням на 1-ше Апостольське правило, історичний прецедент – обрання в 1147 р. на Київську митрополічу катедру Кліма (Смолятича, 1147–1155), здійснене незалежно від Константинополя та на практику Сербської і Болгарської Церков¹³. Литовська (Литовсько-Руська – *авт.*) православна митрополія стала реальністю. Водночас делегати собору, засудивши практику купівлі митрополічного престолу, не збиралися розривати традиційні зв’язки зі вселенським Православ’ям – патріярхом константинопольським, як зі своїм

⁸ Окружная грамота Литовскаго великаго князя Александра Витовта, об отделеніи Киевской митрополіи отъ Московской, и о поставленіи въ санъ Киевскаго митрополита Григорія Цамблака. 15 ноября 1415 г. / Акты, относящіеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. (1340–1506). – С. 35–36.

⁹ Супральская летопись / Полное собрание Русских летописей. – Летописи Белорусско-литовские. – Москва: Наука, 1980. – Т.35. – С. 55.

¹⁰ Соборная грамота Литовскихъ епископовъ, о избраніи и посвященіи Киевскаго митрополита Григорія Цамблака. 15 ноября 1415 г. / Акты, относящіеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1 (1340–1506). – С. 33.

¹¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Київ, 1988. – Т. 1. – С. 135.

¹² Соборная грамота Литовскихъ епископовъ, о избраніи и посвященіи Киевскаго митрополита Григорія Цамблака 15 ноября 1415 г. / Акты, относящіеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1 (1340–1506). – С. 35.

¹³ Там само. – С. 34.

батьком, так і патріярхами александрійським, антиохійським та ерусалимським¹⁴.

Обрання собором українсько-білоруських єпископів Григорія (Цамблака) митрополитом Київським і Литовським викликало спротив церковних ієрархів у Москві та Константинополі. Митрополит Фотій написав з Москви три послання, в яких прокляв і собор 1415 р., і новообраного митрополита¹⁵. Патріярх Євфимій II (1410–1416) відлучив митрополита Григорія та увесь його єпископат від Церкви. Проте він й надалі виконував адміністративні та духовні обов'язки глави Православної Церкви в межах Великого князівства Литовського та Корони Польської.

Митрополит намагався всіляко підняти престиж православної віри у середовищі литовської панівної еліти. Зокрема, спробував схилити до прийняття православної віри навіть самого Вітовта¹⁶. У складі посольства Вітовта митрополит також брав участь у роботі Констанцького собору (1414–1418) Римської Церкви, яка тоді перебувала у великій кризі (наявність двох-трьох пап водночас). Дискутувалося реформування Римської Церкви та протидія вченню Яна Гуса. Митрополит Григорій прибув до Констанци на чолі делегації з трьохсот осіб і виголосив на соборі дві промови. Залишаючись на позиціях Православ'я, він висловив толерантне ставлення до відмінностей між двома напрямками у християнстві, також виступив за діалог між Православною та Римською Церквами, що на той час означало відмову від релігійної ворожнечі.

Очільник Київського православного митрополичого престолу продемонстрував високий рівень освіченості та культури. У вітальному слові до папи Мартина V (1417–1431) митрополит висловив побажання короля Ягайла і князя Вітовта поєднати Православну та Католицьку Церкви через унію. Своєї підтримки унійним прагненням державних правителів він так і не висловив, хоча запропонував для її обговорення скликати собор за участі відомих богословів обох Церков. Поєднання він бачив на загально-церковному рівні, а не на локальному прозелітизмі і тому “не збирався йти шляхом сепаратних угод”¹⁷. Така пропозиція не отримала підтримки папи. Смерть митрополита Григорія в 1419 р. (за іншими даними він виїхав з Великого князівства) стала кінцем Литовської митрополії.

¹⁴ Соборная грамота Литовскихъ епископовъ, о избраніи и посвященіи Кіевскаго митрополита Григорія Цамблака. 15 ноября 1415 г. / Акты, относящіеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. (1340–1506). – С. 35.

¹⁵ Окружное посланіе митрополита Фотія, о незаконномъ избраніи Литовскими Епископами Григорія Самблака, въ сан Кіевскаго Митрополита, отдельно отъ Московскаго / Акты историческіе, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1. – С. 27-40.

¹⁶ Патриаршая или Никоновская летопись / Полное собрание Русских летописей. – Москва: Наука, 1965. – Т.11. – С. 233.

¹⁷ Русина О. Україна між татарами і Литвою / О. Русина – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1988. – С. 217.

Доклавши зусиль для її створення, віднайшовши історичні, канонічні й політичні аргументи на користь її самостійного існування, Вітовт відступив і примирився з митрополитом Фотієм. Великий князь тоді був католиком за віросповіданням і про стан Православної Церкви турбувався настільки, як того вимагали політичні реалії. Вони вказували на встановлення добросусідських відносин з Московським князівством. Великий князь Московський Василій II (1425–1433) був онуком Вітовта. Родинні зв'язки вплинули на визнання Вітовтом Фотія як митрополита Київського і всієї Руси з осідком у Москві. Зрештою, і сама ідея церковної самостійності не набула підтримки парафіяльного духовництва, серед котрого домінували грекофільські погляди (можливо через страх перед окатоличенням). Отримавши підтримку Вітовта, митрополит Фотій відвідав єпархіяльні центри окремих єпархій¹⁸. Упродовж дванадцяти років він залишався Предстоятелем єдиної Київської митрополії.

Згідно з політичними домовленостями Віленсько-Радомської угоди (1401), після смерті князя Вітовта (1430) землі Великого князівства Литовського відходили до Корони Польської¹⁹. Однак противники політичної унії обидвох держав проголосили великим князем Литовським Свидригайла (1430–1432), який був братом польського короля Ягайла. Проголошення Свидригайла великим князем вважається визначною акцією православної української та білоруської шляхти, незадоволеної релігійною політикою влади від самого початку династичної унії Литви з Польщею. Православна шляхта, об'єднавшись з незадоволеними унією литовськими боярами, обрала Свидригайла на великого князя з намірами відокремитися від Польщі. Католик за віросповіданням, з політичних міркувань він був противником обмежень у правах православних та підтримував їх.

¹⁸ *Чистович И.* Очерки истории Западно-Русской Церкви / И.Чистович – Санкт-Петербург, 1882. – Часть I – С. 118; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1994. – Т. 5. – С. 403.

¹⁹ *Див:* Присяжная грамота Стародубскаго князя Александра Патрикiewiczа Польскому королю Владиславу съ обещаніємъ признавать его верховнымъ государемъ и быть неотступнымъ отъ Польской держави по кончині Великаго князя Витовта. 31 декабря 1400 г. / Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. (1340–1506). С. 28–29; Присяжная грамота Гольшанского князя Юана Альгимундовича Польскому королю Владиславу. 5 февраля 1401 г. / Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. (1340–1506). – С. 29; Присяжная грамота Заславскихъ князей Юрія і Андрея Михайловичей Польскому королю Владиславу, съ обещаніємъ признавать его верховнымъ государемъ и быть неотступнымъ отъ Польской держави по кончині Великаго князя Витовта. 24 февраля 1401 г. / Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. (1340–1506). – С. 29; Присяжная грамота князя Юрія Довговта Польскому королю Владиславу, съ обещаніємъ признавать его верховнымъ государемъ и быть неотступнымъ отъ Польской держави по кончині Великаго князя Витовта. 24 февраля 1401 г. / Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. (1340–1506). – С. 30.

Ягайло визнав Свидригайла великим князем, але коли той виявив бажання розірвати політичну унію та почав вимагати повернення Великому князівству українських територій (Поділля та західну частину Волині), поляки розпочали війну. Розподіл сил був не на користь Ягайла, тому він використав релігійний чинник: привілеєм від 15 жовтня 1432 р. зрівняв у деяких правах православних шляхтичів з католиками та переконав їх і литовців-католиків обрати нового князя²⁰. Ним став Сигізмунд Кейстутович (1432–1440), брат Вітовта. Це трохи ослабило Свидригайла, проте більшість знаті князівства залишилась на його боці. Повноваження Сигізмунда визнала власне Литва, решта земель Великого князівства зберегли вірність Свидригайлові. Так, завдяки релігійній карті поляки розділили суспільство Великого князівства Литовського на два табори – православних, згрупованих довкола Свидригайла, та католиків, які визнавали Сигізмунда²¹.

Заручившись підтримкою Свидригайла, єпископ Смоленський Герасим 1433 р. відбув до Константинополя просити митрополитство. Патріарх Йосиф II (1416–1439) призначив Герасима митрополитом Київським і всієї Руси (1433–1435). Номінований на митрополита єпископ Рязанський Іона не міг виїхати до Константинополя за підтвердженням через внутрішні чвари в Московському князівстві.

Розкол Литовського князівства на два ворожі табори, небезпека втрати українських земель змусили прихильників польсько-литовської унії та й самого короля Ягайла стримати курс державної релігійної політики, визначений актом Городельської унії і спрямований на утиски православних й поширення між шляхтою католицької віри. Хоча для короля Ягайла Православна Церква була “сектою схизматичною”, політичні обставини змушували польських і литовських правителів іти на певні поступки православному населенню Корони і Великого князівства²². Єдлінський (1430) та Краківський (1433) привілеї короля Ягайла поширювали польське право та шляхетські привілеї на українські землі та зрівнювали у правах українську православну знать з польською католицькою шляхтою²³. Сигізмунд також намагався отримати підтримку православних князів і бояр. Він видав 6 травня 1434 р. Троцький привілей, який наділяв усіма правами й привілеями православних князів і бояр литовських, українських та білоруських земель.

Цим привілеєм майже повністю зрівнювались у правах (власності, спадщини, звільнення від державних податків) православна та католицька знать. Але оскільки православним й надалі заборонялось заступати вищі державні посади, боротьба української та білоруської шляхти за самостійне існування Великого

²⁰ *Lewicki A. Zarys historii Polski i krajow ruskich / A. Lewicki – Kraków, 1888. – S. 139–140.*

²¹ *Беднов В. Православная Церковь в Польше и Литве / В. Беднов. – Киев, 2005. – С. 32–33.*

²² Див.: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1904 – Т 10. – Ч. I. – №1. – С. 1.

²³ *Беднов В. Православная Церковь в Польше и Литве / В. Беднов. – Киев, 2005. – С. 37.*

князівства продовжувалася, зокрема підтримкою Свидригайла, як великого князя. Попри свою кількісну перевагу, прибічники Сигізмунда зазнали поразки. Вони зрозуміли, що українці та білоруси підтримали Свидригайла не стільки через небажання політичної унії, як через обмеження їх релігійних прав.

У скорому часі Свидригайло запідозрив митрополита Герасима в підтримці свого суперника Сигізмунда. Під час перебування з архіпастирським візитом у Вітебську його заарештували, звинуватили у державній зраді і через чотири місяці спалили живцем (1435). Після жорстокого вбивства митрополита московський князь Василій II відрядив єпископа Рязанського Іону до Константинополя. Але там уже, без будь-яких консультацій з державними очільниками Литви, а навіть Московії, висвятили на Київську митрополичу кафедру грека Ісидора (1436–1441), прихильника унії з Римом. Його призначення на Київську митрополичу кафедру підтверджує тогочасна унійна політика Константинополя. Незадовго до поїздки на Ферраро-Флорентійський собор візантійський імператор призначив на три важливі катедри нових архіпастирів, які характеризувалися особливими здібностями: до Нікеї – Віссаріона, до Ефеса – Марка, а, двома роками раніше до Києва – Ісидора. Зроблено це було заради того, щоб Константинополь на майбутньому унійному соборі був максимально представницький. Когорта православних архієреїв (гуманістів-інтелектуалів) в обговоренні та підготовці унії ставила перед собою прагматично-політичні цілі, що співпадали з тогочасною державною політикою Візантії.

Усі три митрополити були високоосвічені, а митрополит Ісидор відрізнявся ще й своїми унійними симпатіями. Саме його в Константинополі хотіли бачити на митрополичому престолі, щоб забезпечити участь Київської митрополії в “задуманому плані з’єднання Церков”²⁴. Окрім того патріярх надіявся, що “митрополит привезе гроші, які були нагальною необхідністю для греків”²⁵.

Ідея церковної унії з Римом не набула поширення у Великому князівстві Литовському першої половини XV ст. Варто тільки зробити вагоме уточнення, що про неї дискутували у вищих колах державної та церковної влади Великого князівства Литовського, Корони Польської і Московської держави, на чиїх територіях існували єпархії Київської митрополії. Парафіяльне духовництво і віруючий народ ця тема не заторкнула²⁶.

Прагнення до єдності розділеного християнства – один з безпосередніх наслідків того відчуження, що склалося упродовж століть між двома Церквами: Східною (Православною) і Західною (Католицькою). Після остаточного

²⁴ *Карташов А.* Очерки по истории Русской Церкви: в 2-х т. / А. Карташов. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 349.

²⁵ *Голубинский Е.* История Русской Церкви / Е. Голубинский. – Москва, 1997. – Т. II. – Ч. 2. – С. 427.

²⁶ *Див.: Кочан Н.* Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков / Н. Кочан // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 1996. – № 1(406). – С. 29.

розділення єдиної Христової Церкви (1054) робилися спроби повернутися до єдності, але вони не мали успіху через різне розуміння обома сторонами умов об'єднання. Східні (Православні) Церкви наполягали, щоб це відбулося на Вселенському соборі в результаті вільного обговорення суперечливих віронавчальних відмінностей, римський першосвященик вважав, що не можна знову ставити на обговорення нові догматичні засади, які прийняла Римська Церква²⁷

У першій третині XV ст. Візантія “невблаганно прямувала до своєї загибелі під ударами військ Османської імперії”²⁸. Падіння Константинополя стало питанням часу. Новий василевс Іоан VIII Палеолог (1425–1448), патріярх Григорій III Мамма (1443–1450) та ромейські латинофіли вбачали порятунок в унії з Римською Церквою та можливій допомозі західних монархів через хрестовий похід проти османів. Греки уявляли унію зовсім по-іншому, ніж у Римі. Вони були впевнені в тому, що їм вдасться довести свою правоту і переконати латинян піти на догматичні поступки, тобто повернутися до віровчення єдиного християнства. Митрополит Ісидор мав “гарячі симпатії до справи з'єднання і високу освіченість, як силу, за допомогою якої сподівалися здобути перемогу над латинянами”²⁹. Кожна зі сторін очікувала від собору в Феррарі (від 1439 – Флоренції) своєї вигоди: папа Євгеній IV (1441–1447) – подолання розколу, який спричинив Базельський собор (1431–1449), та отримання абсолютної влади в Церкві, а греки – збереження держави.

Митрополит Ісидор прибув до Київської митрополії у квітні 1437 р., майже півроку пробув у Москві, де його урочисто прийняли. Оминувши українські єпархії, через Новгород, Псков і німецькі землі, митрополит з московською свитою вирушив до Феррари та Флоренції на собор. Тут майже півтора року дискутували найсуперечливіші догматичні питання: про сходження Святого Духа, Євхаристію (квасні хліби чи опрісноки), чистилище, верховенство папи³⁰. Протокольні записи перебігу засідань собору свідчать, що митрополит Ісидор, хоча на практиці діяльно підтримував унію, в диспутах особливої активності не виявив. Головним його богословським аргументом на користь церковного поєднання греків з латинянами був незаперечний авторитет у справі єдності спільних для них святих.

Підсумковий акт унії всі учасники собору, окрім митрополита Ефеського Марка (1437–1444), скріпили своїми підписами 5 липня 1439 р., а наступного дня унію урочисто проголосили в соборі Санта-Марія-дель-Фйоре. Хоча греки

²⁷ Католическая Энциклопедия. – Москва: Издательство Францисканцев, 2011. – Т. IV. – Р-Ф. – С. 1722.

²⁸ Кочан Н. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков / Н. Кочан // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 1996. – № 1(406). – С. 30.

²⁹ Акшин С. Митрополит Исидор Киевский и проблемы церковной унии / С. Акшин // Вестник Екатеринбургской духовной семинарии. – Екатеринбург, 2011. – С. 84.

³⁰ Gill J. Personalities of the Council of Florence and Other Essays / J. Gill. – Oxford, 1964. – P. 69.

не підтримували унії, імператор Костянтин XI “засліплений надією на поміч із заходу, обстоював унію, сіючи тим заколоти і розбрат поміж підданими”³¹. Заради спасіння залишків колишньої могутньої імперії імператор і патріархія, сподіваючись на військову допомогу католицьких держав, пішли на всі поступки папі. Їх “жертва” була даремною – вона не врятувала Константинополь від падіння 1453 року. Як траплялося і раніше, всі обіцянки латинян залишилися на папері³². На єдину поступку пішов папа православним грекам – визнання традиційного патріяршого устрою в їх Церквах.

Після проголошення унії митрополит Исидор із кардинальським титулом (від грудня 1439) вирушив до підвладної йому митрополії. На соборі він мав конфлікт з його московською свитою, яка енергійно і рішуче виступила проти унії. Це змусило митрополита Исидора відкорегувати свої плани й уважніше придивитися до українсько-білоруських епархій. Зупинившись у Буді (Будапешт), він 5 травня 1440 р. оприлюднив спеціальне послання до православних слов’янських народів Балканського півострова та Східної Європи (русичів, сербів, волохів, інших народностей) і до латинян, в якому на підставі ухвал собору від 6 липня і 28 листопада 1439 р. підкреслив рівність двох вір, двох Церков, двох обрядів³³.

Майже рік (квітень 1440–березень 1441) перебував митрополит Исидор на українсько-білоруських землях Польщі та Великого князівства Литовського. Він відвідав Перемишль (квітень), Львів, Галич (травень–початок липня), Холм (друга половина липня), Берестя (початок серпня), Вільно–Луцьк–Володимир (серпень–листопад), Київ (грудень)³⁴. На землях Великого князівства Литовського укладення унії не викликало великого суспільного резонансу. Правляча верхівка зустріла її насторожено, оскільки в конфлікті між папою і Базельським собором тримали сторону таки собору. Київський князь Олелько (Олександр) Володимирович грамотою від 5 лютого 1441 р. підтвердив права і привілеї Исидора як митрополита і віддав йому, як митрополитові Київському і всієї Русі, всі церковні села та землі, з усіма прибутками, людьми, даниною, церковними митами³⁵.

У середині березня 1441 р. митрополит Исидор прибув до Москви. Тут реакція на підписану ним унію була вкрай негативна. Нетерпимість до неї впливала, насамперед, із моделі творення Московської централізованої держави, де вся

³¹ *Кримський А.* Історія Туреччини / А. Кримський. – Київ; Львів, 1996. – С. 132.

³² *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича.* – Львів: Видавництво “Апріорі”, 2011. – С. 539.

³³ *Чубатий М.* Історія Християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. – Рим; Нью-Йорк, 1976. – Т. 2. – Ч. I (1353–1458). – С. 180.

³⁴ *Бучинський Б.* Студії з історії церковної унії. Изидорова унія / Б. Бучинський // *Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка.* – Львів, 1908. – Т. 85. – С. 28–30.

³⁵ *Грамота Київського князя Александра Владимировича Митрополиту Исидору о неприкосновенности митрополичьей отчины и въ ней угодьевъ и доходовъ, о правахъ наместника его и о неподсудности Софійскихъ людей княжескимъ судьямъ / Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею.* – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1. – С. 488.

повнота влади – світська і духовна – бачилася в руках абсолютного самодержця – великого князя Московського. Місця для папи в такій моделі не було. Есхатологічний зміст концепції “Москва – третій Рим” трансформували в “офіційно-хлібярський, що утверджував вселенськість влади московських правителів після падіння Константинополя”³⁶. За наказом князя Василя II митрополита заарештували, звинуватили в ересі, ув’язнили до Московського Чудового монастиря. Напевне, не без відома великого князя, який уже тоді мав плани на свого митрополита в Москві, Ісидорові дали можливість 15 вересня 1441 р. втекти з ув’язнення до Твері, а звідти перебратися до Литви.

Внутрішньо-релігійна ситуація тут виглядала досить складною. Католицькі єпископи і король Владислав III Варненчик (1434–1444) офіційно проголосили нейтралітет у протистоянні Базельського і Ферраро-Флорентійського соборів та двох пап – Євгенія IV і Фелікса V. Офіційного нейтралітету дотримувався і Великий князь Литовський Казимир IV Ягеллончик (1440–1492, від 1447 ще і король польський). Проте невизначеність у внутрішньо-церковній боротьбі змушувала їх маневрувати і робити поступки на користь обидвох угруповань, на які розкололася Римська Церква³⁷.

У такій ситуації митрополит Ісидор, як папський легат, втратив права стосовно латинського духовництва в межах Київської митрополії, тобто на частині земель Великого князівства та Корони. Його митрополічі повноваження зберігалися, їх підтвердив константинопольський унійний патріарх Митрофан (1440–1443).

Виходячи із тогочасних внутрішньо-релігійних та суспільно-політичних обставин, можливо і не без впливу митрополита Ісидора, король Владислав III Варненчик видав 22 березня 1443 р. привілей³⁸. На землях Корони Польської ним зрівнювалося у правах духовництво греко-руського обряду (ті, котрі приймуть умови унії) з духовними особами римського обряду³⁹. Привілей мав служити зовнішнім стимулом для переходу православного духовництва в унію. Реальної сили він не набув, насамперед, з огляду на передчасну смерть короля. Проте привілей став тим юридичним прецедентом, на який упродовж наступного століття постійно покликалися духовні та світські оборонці прав православних громадян Корони Польської.

Періодично його підтверджували польські королі під час обрання на престол. У 1447 р. права православної шляхти були закріплені новим привілеєм⁴⁰. Великий

³⁶ Кочан Н. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков / Н. Кочан // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 1996. – № 1(406). – С. 38.

³⁷ Там само.

³⁸ Жалованная грамота Польскаго и Венгерскаго короля Владислава III-го Ягелловича Греко-Русскому духовенству / Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург, 1846. – Т.1. (1340–1506). – С. 56–57.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. Ізидорова унія / Б. Бучинський. // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 86. – С. 5–6.

князь Литовський Казимир IV Ягеллончик видав його у Вільні 2 травня, перед від'їздом на коронацію до Кракова. Документ складався з чотирнадцяти пунктів і гарантував Великому князівству Литовському політичну самостійність та непорушність кордонів, усталених за часів великого князя литовського Вітовта. Згідно з привілеєм, право на отримання урядів і земель (у власність чи тимчасове держання) в межах Великого князівства Литовського поширювалося лише на його жителів. Водночас вони урівнювались у правах із "прелатами, князями, панами, шляхтою, боярами й міщанами" Корони Польської. Загалом, привілей 1447 р. став важливим етапом у конституюванні шляхетського стану та зближенні норм устрою Великого князівства Литовського й Корони Польської. Відтак, це означало й зближення між собою окремих українських земель, які, через історичні колізії, опинилися по різні боки польсько-литовського кордону. Із пунктів Городельської унії чинність зберегли лише ті статті, які не допускали православну шляхту до вищих державних посад. Проте в житті й ці обмеження не діяли.

З незрозумілих до кінця причин, у першій половині 1443 р. митрополит Ісидор залишив митрополію, виїхав до Риму, а звідти до Константинополя. Київська митрополічна катедра близько десяти років, де-факто, залишалась без духовного керманіча⁴¹. Скористався відсутністю митрополита Ісидора рязанський єпископ Іона, номінований собором єпископів Московії в митрополити. Він розгорнув активну діяльність, щоб утвердити одноосібну владу. Ще відразу після втечі митрополита Ісидора до Литви, князь Василій II написав листа константинопольському патріярхові. У ньому він засудив унію і просив благословення на обрання митрополита безпосередньо в Москві, без попереднього затвердження кандидатури патріярхом, з огляду на небезпеку подорожі до Константинополя⁴². Питання про самостійність московської частини Київської митрополії вже тоді фактично вирішили у Москві. Відповіді на листа великий князь не отримав.

Відсутність митрополита Ісидора та відповіді патріярха дали підстави князеві Василію II скликати 15 грудня 1448 у Москві церковний собор духовенства московської частини Київської митрополії. Делегати поставили митрополита Рязанського Іону митрополитом Київським (фактично Московським) і всієї Руси (1448–1461). Великий князь Московський Василій II сповістив імператора Константина Палеолога XI (1443–1449), що самостійне обрання митрополита Іони було необхідністю, з огляду на тогочасні реалії⁴³.

⁴¹Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Київ, 1988. – Т. 1. – С. 117.

⁴²Послание Великого Князя Василя Васильевича Константинопольскому Патриарху Митрофану оъ отступлении от православия митрополита Исидора, с требованіем согласія поставитъ другого митрополита, по избранію Русскихъ Епископовъ / Русская Историческая Библиотека. – Т. 6. Памятники древне-русского канонического права. – Санкт-Петербург, 1880. – С. 530.

⁴³Послание Великого Князя Василя Васильевича Греческому Царю Константину Палеологу, о поставленіи Рязанскаго Епископа Иони въ санъ Митрополита, на место Исидора / Акты историческіе, собранные и изданные Археологическою комиссіею. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1. – С. 85.

Упродовж 50–60-х рр. XV ст. предметом активних політичних переговорів між Короною Польською та Великим князівством Литовським, з одного, та Великим князівством Московським, з іншого боку, стало питання підпорядкування чи перепідпорядкування окремих єпархій Київської митрополії, в яких головним об'єктом стали українсько-білоруські землі. Підсумком переговорів став декрет великого князя Литовського і короля Корони Польської Казимира IV від 13 січня 1451 р. про визнання Іони митрополитом Київським і всієї Руси⁴⁴. Згідно з документом, усі єпархії Київської митрополії в межах Великого князівства переходили під юрисдикцію митрополита Іони.

Отже, початок XV ст. відзначений посиленням боротьби за Київську митрополію між Литовсько-Польською державою, Московським князівством і Візантією. Обрання собором українсько-білоруських єпископів у 1415 р. на Київську катедру Григорія Цамблака, продемонструвало бажання великих литовських князів відмежуватися від впливів Московії через митрополита (перебував у Москві) на суспільно-політичні та релігійні процеси у Великому князівстві Литовському. Впродовж першої половини XV ст. єдність Київської митрополії неодноразово порушувалася. Призначення без будь-яких консультацій з державними очільниками Литви й Московії на Київську митрополічу катедру грека Ісидора (прихильника унії з Римом), тільки загострило внутрішньо-церковну ситуацію в митрополії. Сама ідея унії, яку активно обговорювали архієреї, вносила розкол у Православну Церкву. У Московії її категорично відкинули. Врешті-решт це завершилося поділом Київської митрополії на дві частини, який був зумовлений, закріплений і забезпечений її перебуванням у складі двох різних держав, різних політичних систем та етнічних спільнот.

⁴⁴ Грамота Польского Короля Казимира IV Московскому митрополиту Іоні на управління Київською Митрополією / Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией. – Санкт-Петербург, 1841. – Т. 1. – С. 85–86.; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ: Наукова думка, 1993. – Т. 5. – С. 406–408.

**ORTHODOX CHURCH IN THE CONTEXT OF STATE AND CHURCH
DEVELOPMENT IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
(1408–1448)**

ANDRIY TSEBENKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History

MYKHAYLO TSEBENKO

Drohobych-Sambir Diocese of Ukrainian Orthodox Church of Kyivan Patriarchate
Muzhylovychi Parish of St. Michael

The article covers religious situation in the Ukrainian lands in the first half of the XVI century, state-church relations, and legal status and stages of the development of Ukrainian Orthodox Church. The main feature of the essay is the analysis of the division of Kyivan Diocese in 1448.

Keywords: Kyiv Diocese, the Grand Duchy of Lithuania, privilege, religious politics.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2016

Прийнята до друку 21.11.2016